

Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною.

Студія Мих. Грушевського.

Обставини життя в Східній Україні перед великим рухом народнім XVII в., для якого послужила вона ареною, все ще звістні нам далеко не так, як би ми собі того бажали. Головні контури сього життя, основна схема відносин економічних, суспільних, культурних, національних, розуміть ся, вирисовуєть ся ясно й виразно, й про неї, думаю, маємо в головнім вірне понятє. Але сій схемі, сьому скелету бракує мяса і крови. Бракує сьому простолінійному, схематичному рисунку багатого запасу фарб, кольорів, світотіни, яка б заповнила сі сірі поля, надала цілому образowi повного виразау, життя. Бракує багатого фактичного матеріалу, який би позволив нам іти в кождім напрямі тодішнього звичайного, буденного обиходу, орієнтувати ся в подробицях побуту чи то матеріального, чи духовного, класти руку на пульс народнього життя й відчувати його бите на кождім кроці. А без сього дослідник минушого все буде відчувати неповноту, приблизність своїх відомостей і понять про се минуле життя.

Великий народній рух, „скасувавши шаблюю козацькою“ весь ненависний, супротивний йому суспільно-політичний устрій, знищив багато й того, що могло дати нам ліпше розумінне сього перед-революційного життя і народньої опозиції. Багато поглинула „велика руїна“ на віки.

Втрати сі тим тяжші, що взагалі ті джерела, з яких ми черпаємо свої відомости про українське жите тих часів, для Східньої України не були так багаті: українське жите ще тільки формувало ся, кристалізувало ся, і все те юридичне і культурне жите, актами якого ми користуємо ся для пізнання давніх обставин, — було ще дуже слабе, мало розвинене. Отже й не могло лишити по собі таких богатих матеріалів, які маємо, по всіх історичних пригодах, для Західньої України. Але й те, що лишило ся, не використане ще. Для соціальної, економічної, культурної історії Східньої України XVII — XVIII віків взагалі дуже небогато ще зроблено, а для часів перед-революційних особливо мало ¹⁾. Актові книги старого трибуналу і західніх судів земських и гродських, північні акти місцеві, не кажучи про приватні архиви ріжних магнатських фамілій, можуть дати ще дуже багато — як може свідчити документ, вийнятий з львівських гродських книг, з яким хочу познайомити в сім своїм рефераті, і який кидає інтересне світло на економічне жите Задніпровя перед Хмельниччиною — на те магнатське хазайство, яке ступало сюди в 1-й пол. XVII в., як вістник тих економічних і суспільних форм, що населили сю східню Україну втікачами з західно-українських земель і тепер одним наближенням своїм будили тривогу, ненависть, страх серед них і поривали їх до оружного опору й самооборони.

Великий народній рух XVII в. розвинув ся на економічнім ґрунті — був перед усім протестом проти тих форм економічної експльоатації селянської праці, що насували ся в Східню Україну з Західньої, а з нею — ограниченне маєткових і особистих прав селянина. Сі економічні мотиви зміцняли ся й загострювали ся антагонізмом національним, культурним, реліґійним, — з одного боку, суспільним і політичним—з другого. Контраст української й польської народности, православної й католицької віри, русько-візантійської й польсько-латинської культури давав антагонізму економічному ту ідеологічну закраску, якої жадно шукає й приби-

¹⁾ Щоб переконати ся, досить переглянути томи „Описанія Старой Малороссіи“ пок. Лазаревського: як мало зібрано відомостей для часів з - перед Хмельниччини сим многозаслуженим дослідником історії Задніпровя.

рає собі звичайно кожний чисто матеріалістичний, економічний антагонізм. Антагонізм українського селянина, що хотів свobodно господарити на свobodній, вічній землі, і свobodно користати з її дарів і з здобутків своєї праці, до польського пана, що не горівши не болівши хотів наложити свою руку на сі овочі його праці, був сам по собі незмірно гострим і напруженим. Але він ставав ще гострійшим, незвособно болучим тому, що се був варазом антагонізм українського селянина і польського пана, контраст народности панської й — поневоленої, віри й культури привіліюваної — по одній стороні, подавленої, пониженої — по другій. Не було при тім якогось елемента, який був би посереднім, переходовим ступінем і вигладжував хоч трохи гострість сього контрасту. Поруч себе селянин-Українець не бачив селянина-Поляка, який би так само працював і зливав своїм потом землю, як він. Заникли — спольщили ся, покатоличили ся, з виїмком кількох одиниць, пани-магнати руської віри, української народности, що бодай в сфері культурній, національній могли бути якимсь суголосним елементом для українських мас. По цілій лінії нічим не ослаблений, не злекшений антагонізм: українські робучі маси, репрезентанти подавленої народности, поневірливої культури й релігії — й купка магнатів, всевласних „королеват“, репрезентантів чужої, панської культури, релігії й народности, окружених двором своїх слуг, ненависних людам посіпак.

Обставини колонізаційні й усякі иньші зложили ся так, що власне магнатське, велике землеволодінне взяло в східній Україні гору над усяким иньшим, і велике магнатське хозяйство стало типовим для тутешніх економічних відносин в передреволюційних часах. Повний брак якоїсь державної організації — навіть такої слабкої, яка існувала по иньших провінціях річи посполитої, на цілім майже просторі східньо-полудневої України, віддавав тутешні відносини на волю й ласку самої людности. „Кулачне право“ і самооборона були кінець-кінцем одинокими факторами, якими уставляли ся тутешні відносини. Отже коли „народ шляхетський“ з кінцем XVI в. кинув ся сюди закладати „на сировім корені“ нові маентости, випрошуючи привилеї на „порожні“, то значить правительственными актами не від-

дані комусь землі, та зганяючи різних „безправних“, то значить — не озброєних правительственными наданнями господарів, — „реальное соотношение силъ“ рішало кінець-кінцем, хто мав бути властителем сих порожніх просторів. Більша риба пожирала меншу. Слабші силами властителі, не тільки „безправні“, а й уоружені правительственными актами, мусіли уступати ся перед збройними заїздами і всякими иньшими напастями маґнатів-сусідів, що закладали й „заокругляли“ свої маентости, мусіли продавати за безцін свої права їм, чи иньшим, ще сильнішим, ще зубатійшим конкурентам. Кінець кінцем землі збирали ся в руках купки маґнатів першого калібру, особливо таких, що з богацтвом і впливами особистими ще лучили сили і засоби, які давали їм їх урядові функції в тутешніх краях: гетьманів коронних — то значить начальників розквартиерованих тут польських військ, воевод й старост пограничних замків — сих правдивих віцекоролів в сих пограничних, виключених з усяких впливів центрального правительства окраїнах. Випрошені за дурничку величезні простори, в роді „пустини Умань“, що займала кілька нинішніх повітів, поріча Сули від границь московських до устя, поріча Пела, і т. под., вони „заокругляли“ ріжними меньшими додатками, і так формували ся ті величезні лятифундії, яким рівні не було не тільки в Польщі, але і в цілій Європі часом, і перед якими зовсім на другий плян відступала середня або менша панська власність. Окрім приватних лятифундій були ще великі державні землі, так звані староства, але вони роздавали ся также в доживотні держави тісній купці маґнатів, в користанне чисто приватно-правне, так що характером своїм і своїм господарством вони вповні підходили до приватних лятифундій. Разом взяті приватні лятифундії й сі маґнатські держави надають вповні закінчений, однастайний характер великопанського господарства всій території від середнього Побожя (Браславщини) до порічя Десни, поверненого до Польщі під час Московської усобиці „смутних часів“.

Щож приносило з собою в сі краї се великопанське господарство? Що давало воно їм і їх людности в заміну за претенсії, які ставило на підставі королівських пергаменів і канцлерських печаток до тутешніх осадників, до їх зе-

мель, які вони своєю працею розбудили з довговічного сну і своїми грудьми заслонили від наїздів татарських, зробили з диких пустинь культурні краї й накликали на них сей новий наїзд благородно-рождених і привілегованих? Як відомо, се одна з дуже болющих спірних пунктів між історіографією українською й польською. Польська історіографія прибирає політичні й економічні здобутки польської (і ополяченої) шляхти XV — XVII в. шатою культурництва. Вона величає сей шляхетський *Drang nach Osten* в східну Україну XVII в. як велику культурну місію Польщі. Сі мовляв шляхтичі й магнати залюднили порожні простори східньої України селами й містами; оборонили їх від татарських наїздів замками і залогоми; своїми капіталами, працею, інтелігенцією насадили культуру на вікових перелогах. Українська історіографія пригадує на се, що шляхта й магнати прийшли на готовеньке — коли народня, самосійна кольонізація вже розвинула ся значно й організованою самообороною — козачиною підорвала татарські наїзди. Пригадує, що й пізнійше кольонізація і оборона була ділом не так організованих заходів шляхти й магнатів, як стихійного народнього кольонізаційного процесу. Що привілеговані властители й державці українських просторів дуже мало вкладали і своїх капіталів і своєї праці та інтелігенції — рідко або й ніколи не заглядаючи в свої східньо-українські маєтності, а збирали тільки через своїх арендарів і слуг овочі з селянської праці та капіталу, вложеного не ким иньшим, а такиж селянином в свою землю. Ся суперечка зістанеть ся мабуть ще довго дражливою і болючою, і ми не будемо запускати ся в загальну опінку аргументів обох сторіц, а приглянемо ся цікавій ілюстрації великопанського господарства в Східній Україні в переддень Хмельниччини, яку дає нам згаданий документ — а з тим кидає світло і на ті питання, що служать причиною отого спору.

Се арендний контракт польського гетьмана Станислава Конєцпольського, старости — себто доживотного державця староства гадяцького (волостей Гадяцької й Миргородської, території кількох повітів теперішньої Полтавської губернії), з арендатором — шляхтичом Мартином Длуским, списаний в Гадячу в падолисті 1643 року. Конєцпольський дає в аренду сьому Длускому Гадяцьку волость, з містом Гадячом і міс-

течками Лютенками і Рашівкою, з виїмком деяких друго-рядних доходів, на три роки, починаючи від Водохрищ 1644 р. до Водохрищ р. 1647. За аренду сю Длуский має платити Конецпольському річно 18 тис. золотих польських, але з того готівкою тільки 4 тис., а решту поташом, який має виробляти в чотирох будах: в ціні 9 тис. золотих має він річно дати Конецпольському тисячу шіффунтів або 21 лашт поташу „чистого, фарбистого, товстого, найліпшої проби, яка б відповідала гданському піку“ і 15 лаштів т. зв. шмельцуґи, лічучи шіффунт поташа по $8\frac{1}{2}$ зл., а лашт шмельцуґи по 40 зл.; і коли б арендар випалив поташу щось понад то, то Конецпольский забирає то по тій же ціні. Очевидно, він цінував арендареві поташ значно низше торгової ціни й заробляв на сій ріжниці (знаємо, що коло того часу в Гданську шіффунт попілу купували по 30 гр., а в правобічній Київщині по 17 — 20 гр. ¹⁾).

Для себе полишає Конецпольский понадто такі доходи: поволощину, десятину пчільну, „решту поборову“, т. зв. відумерщину — то значить майно по умерших безпотомно підданих, одбігщину — майно по втікачах, що підуть геть без відомости уряду, коли ся одбігщина буде більша понад 10 кіп грошей (20 зл.), „викидщину“, більші „заруки“ (залози) — понад копу грошей (звичайний спосіб, яким запобігало ся в тих часах якимсь зловчинкам або відновленню процесу, було визначенне „заруки“), нарешті „вини кримінальні“ — за значнійші карні вчинки й иньші більші вини (штрафи), тим часом як „злодійська вина“ — 3 копи, й иньші меньші мали припадати арендареві.

Арендар має всі доходи від гарячих напиків: Конецпольский гарантує йому, що під час його аренди ніхто не буде курити горілки по селах без оплати доходу арендарського, не буде довозити її „з боку“, аві не буде шинкувати нею, під страхом кари 10 кіп. Так само з тютюном. На весіля, хрестини і празники селяне мають право варити пиво, за оплатою арендареві, але не можуть держати те пиво в себе дома довше понад три дні без осібного позволення. А горілку на весіле та хрестини арендар має давати підданим одним грошем дешевше на кварті. В самім місті Га-

¹⁾ Див. Історію України-Руси т. VI с. 190 — 1.

дячу міщане мають право варити пиво і ситити меди, за оплатою арендареві, а варенне горілки Конєцпольський виставляє як монополію для себе, і передає її особним, додатковим контрактом арендареві. Арендареві йдуть доходи з млинів, які єсть тепер на Пєслі й Груні, або будуть поставлені арендарем, тако ж з гути (шкляної робітні). Ріжні доходи з суду, як ми бачили, з відбігщини і приблудної худоби йдуть теж на його користь.

Обовязки панщинні контракт описує так: „пан каштелян краківський (Конєцпольський) дозволяє уживати роботи сільських підданих відповідно до того, як вона описана (в особній описи, очевидно), себто вони мають нажати по дві копи якого небудь збіжа, звести то, змолотити по дві копи. Сіно косити оден день, накошене зібрати, звести й скидати на скирти, або замість того дати готове сіно, або грошима за віз по 15 гр.; одначе ті, що не мають коней аві волів, не обовязані возити. Хто має коней або волів, має привезти на рік два вози дерева. Від диму (хати) мають дати курку, від чотирох димів одну гуску, або за неї 6 грошей“. Крім того селяне обовязані ходити з підводами — возити поташ з гадяцьких буд. Підсусідків можна арендареві ужити на роботу в городі по черві тільки оден раз на рік. Прясти піддані не повинні, аві не можна їм казати молотити збіже „на колоди“. Міщане гадяцькі робіт не несуть ніяких, окрім тільки того, що мають возити поташ з буд, борошно до буд, відвезти мед (даний), робити роботи шарваркові коло гребель та коло укріплення міста й замку.

Будинки, побудовані арендарем — доми, броварні, солодовні, винницї, зістають ся його власністю. На випадок, як би волость та потерпіла спустошення від татарських нападів, війни, або „ковацької своеволі“, має бути зроблена арендареві знижка арендної плати. Так само, як би при розграниченню з Московією були забрані які ґрунти. Коли б сойм за той час наложив податок від гарячих напйтків (т. зв. чопове), то Конєцпольський бере то на себе, що збиранне того податку в волости буде поручено тому ж арендареві. Натомість арендатор забезпечує, що піддані волости не будуть мати шкоди від його будників „в худобі, волах, свинях і конях“. Буде пильнувати, аби буди арендарські не переманювали „челяди будної“ з иньших буд, які роб-

лять поташ на грунтах Конецпольського. Має також арендар стерегти того, щоб в лісах не робили дьогтю, не пустошили їх вівцями й худобою. Щоб сусіди не забирали грунтів і не нарушали границь, і т. в. Нарешті за „порукавичне“ (за посередництво при контракті) поступає арендар, в виді дарунку, що року 200 зол. пані Конецпольській.

Такий зміст сього контракту. Завдяки тому, що Конецпольський вчисляє головні категорії доходу арендаря і ті доходи, які він зоставляє для себе, ми можемо мати з нього досить докладне поняття про господарство Гадацької волости, що без сумніву було типовим показником великопанського хазяйства тих часів в крайніх частях Східньої України взагалі.

Ми бачимо, що на першім пляні стоїть експльоатація природних богатств, ще не винищених в сім богатім, здичілім від довгого заупущення краю. В Гадацькій волости на першім місці фігурує роблення поташу, в сусідній Миргородській волости, також Конецпольського, робили крім поташу також в великих розмірах салітру. Сі промисли взагалі характеризують перші кроки панського господарства в його поході на схід України в XVI — XVII вв., особливо фабрикація поташу. Великий попит на лісові товари східньої Європи з боку Європи західньої, прокинувшись вже в XV віці, послужив першим імпульсом того економічного руху (спеціально — в сфері панського хазяйства), що характеризує перехід від середновічних форм натурального хазяйства до нового, грошевого, обрахованого на вивіз. На протягу XV і XVI вв. ліси земель польських, литовських, українських і білоруських експльоатували ся й рабівничо нищили ся незвичайно сильно і скоро, в напрямі від Балтійського побережа, річними системами, поступаючи все далі в глибину краю. Разом з винищенням, з вичерпуванням лісових запасів росла одначе незмірно й ціна на лісові товари й гнала покупців і доставців лісових товарів все далі, навіть в малолісні простори передстепової України. Незважаючи на велике віддалення від сплавних доріг Балтійського басейну і на розмірну бідність лісу та дорогоцінність його для потреб місцевого життя, з початком XVII в. починаєт ся в великих розмірах фабрикація лісових товарів в Браславщині, полудневій Київщині, Задніпровю. Панські будники —

вироблювачі різного будівляного матеріалу й поташу, смолярі, дьогтярі являють ся авангардом в поході панського хазяйства в Східню Україну. Тому, що будівляного матеріалу, за великим віддаленнем від сплавних доріг, звідси висилати було не можна, ліс експлюатуеть ся головню на поташ. Паленне лісів „на попіл“ — з якого робив ся поташ — се перший акт в трагедії насаджування великопанської культури, або — коли хочете — її прольоґ. Він не тривав довго, бо при бідности лісів і примітивних гробівничих формах їх експлюатації десять-двадцять літ поташової кампанії в сїм східно-полудневім поясі вповні вистачали на те, аби понизити ліси так, що й не було вже чого палити далі. В полудневій Київщині, де паленне лісів почало ся скоріше, уже в 1620 рр. вони місцями були винищені зовсім (напр. в Білоцерківській королівщині). На Задаїпровку, куди панське господарство ступило пізнійше, ми бачимо, як от і в сїм контракті, робленне поташу ще в повнім розгарі в 1640-х рр.

Там, де суспільно-економічні відносини вже ствердли, де селянин був примочований до землі, став послушним, німим інвентарем панського хазяйства, там у нас за кампанією лісовою, за розвоєм вивозу лісових товарів ішов розріст панського рільничого господарства — розвій фільварків, панщини, продукції збіжа на заграничний вивіз. Експорт товарів лісових служив прелюдією експорту збіжа, відкривав і торував йому вивозові дороги.

Так було в Західній і Західно-північній Україні. Там за усиленною експлюатацією лісових товарів в першій половині і середині XVI в. (як у якім районі) йде в другій половині XVI і початках XVII вв. розмноженне фільварків, розширенне площі фільваркового хазяйства на рахунок хазяйства селянського, через примусову скуплю і забиранне селянських ґрунтів, незвичайний зріст рільної панщини і взагалі робочих обовязків селян, і т. д. В Східно-полудневій Україні суспільно-економічні відносини не настільки ствердли, щоб можна було від такої „сухої“, наїздної експлюатації природних богатств перейти до „інтензивної“ по тодішнім поняттям панської культури — то значить інтензивного видушування безплатної праці з людського інвентаря. В сфері експлюатації підданської людности приходило ся вдоволяти головню посередніми (косвенними) доходами, і вони

мають рішучу перевагу над безпосереднім оподаткованнем, в ширшій значінню того слова, то значить — рахуючи і данні і робочі обовязки. Се були доходи з домініальних привілеій ріжних родів — ріжного рода регалій і державних прав, переданих державою привілеіюваним властителям і державцям.

На першій пляні стоїть право пропінаційне — фабрикація і продаж гарячих напиків, сей перший краеугольний камінь панського хазайства там, де мало ще в будучности тільки розвинути ся фільваркове господарство. Переглядаючи інвентарі староств Східно-полудневої України з першої полов. XVII в., ми переконаємо ся, що „корчма“, то значить доходи з варення пива, меду й горілки й їх шинкування, становила головну рубрику панських доходів — половину або й вище з загальної суми доходу староства. До них згодом прилучаєть ся і дохід від тютюну. Другу важну рубрику становить млинське право. З росповсюдженням млинів водяних, меленне збіжа стає привілеією поміщика: підданим не можна ставити млинів для себе, молоти на домашніх жорнах также (хйба за спеціальною оплатою); кождий підданий має молоти збіже в млині свого пана, і млини стають важним джерелом панського доходу. В Східно-полудневій Україні вони по корчмі становлять звичайно найважнійшу рубрику доходу. Третю категорію становлять ріжні судові і фіскальні доходи, що від держави перейшли до поміщика: судові кари, заруки, доходи від спадщини і т. и.

Доходи з безпосереднього оподаткування поки що переважно натуральні. Се поволовщина — дуже видатна дань, рахована різно по різних місцях: давали по одному волови з селянського тяглового господарства раз на кілька літ, найчастійше — раз на три роки, як каже сучасник Вощан ¹⁾. Потім десятина від пчіл: селяне давали десятій улій з своїх пасік що року. Роботні обовязки досить іще не великі, і серед них робота рільна не має ще особливого значіння: в нашій контракті селяне воять дерево, посилають [підводи; робота на полі й сіножати ледве чи дасть в сумі більше, як 10 днів на рік на селянське господарство. Се вказує на слабкий ровій фільварчаного панського господарства. Поки

¹⁾ Пор. Історію України-Руси т. V с. 221.

не було більшої панщинної праці, воно й не могло розвинути ся; а для того, щоб завести значнійшу панщину, треба було, щоб стверд сильнійше тутешній суспільний лад, щоб панська верства взяла „підданого“ в свої руки міцнійше, прикріпила його до землі. Сього до Хмельниччини пани в Східно-полудневій Україні не встигли зробити.

Ітак, беручи господарство Гадяцької волости за показник сучасного великопанського господарства, бачимо, що воно мало дуже мало інтензивний характер — навіть оцінюючи його з становища тодішніх економічних поглядів. Воно опирало ся, з одного боку, на експльоатації природних богацтв, дуже примітивній, без яких небудь значнійших вкладів (на перенесенне поташової буди з одного місця на друге Конецпольський рахує арендареві 200 зол., і мабуть не багато більше коштувало й спорядженне нової). З другого боку воно полягало в експльоатації селянського господарства і економічних засобів селянства. І се теж робило ся без великого накладу. Варенне меду, пива й горілки вело ся в формах дрібного промислу; так само гуті і руди, де вони існували, бували малозначним додатком до рільного господарства. Млини в Західній Україні в сїм часі уряджують ся місцями в більших розмірах, з значнійшими вкладами — але в Східній Україні сього не було, і тут джерелом млинського доходу була виключно поміщика монополія, млинське право, а не рента з капіталу, вложеного в технічні улїщення, в будову такої фабрики. Нерідко бувало, що млин будував за дозволенням державця якийсь селянин і за те діставав на свою користь частину доходу, а решта йшла панови. Капіталу таким чином в таке великопанське хазяйство вкладало ся мінімально; се дає зрозуміти і мала роля вкладів арандаря в господарство, яку грають вони в розгляненім контракті. Погляди, мовби польські пани внесли з собою в тутешне господарство значні капітали, не згожують ся з дійсними фактами. Коли найновійший польський дослідник східно-українського життя пише ¹⁾: „Що уставленню економічних відносин і зверхньої безпечности в західній частині річи посполитої, нагромадили ся там, наслідком сильного піднесення доходів з маєтностей, показні господарські

1) Al. Jabłonowski, Ukraina III с. 265.

засоби, не малі капітали; капітали ті звертають ся власне до богатих, а пустих до того часу просторів українських земель — дальших, українних, що відкривали безграничне поле для всякого рода економічної діяльності; в початку XVII в. господарська енергія, висиливши ся на заході, переносить ся, майже вповні, до тих дівичих земель“, — то такі погляди являють ся рухом назад супроти зібраних давнійше тим самим дослідником матеріалів про господарство українських староств. З них виходить, що се була експлоатація „суха“, без великих значнійших вкладів, і головні доходи давали корчма, млини, мито, побори з пасік і рибних ловів, виріб лісових товарів. Культури вносились також мало, як і капіталу: панське хазяйство гробівничо нищило природні багатства краю, накладало руку на продукти селянського хазяйства, не вносячи ніяких уліпшень в тутешнє господарство — брало тільки, нічого не даючи взаїмну.

Підставою доходу були права на землю і місцеву людиність, узурповані державою й передані нею вповні й без останку шляхті, маґнатам — власникам і державцям. В очах місцевої людинности сі права не могли бути нічим иньшим, як узурпацією самовільною, вопіющею. Ще живе було покоління, що памятало, як оселяли ся тут на землях пустих, „нічиїх“, „божих“ перші осади, під грозою вічних татарських нападів. Се були емігранти з західних і північних українських земель, уже захоплених зубами сурового, невблаганного панщинного хазяйства. Вони шукали земель без пана і ризкуючи своїм житєм і майном, оселяли ся тут, далеко від королівських замків і панських дворів, в надії, що тут вони будуть свободні від панських претенсій. Адже ні духу ні слику не було тут панського чи старостинського. Але коли осади розростали ся, коли старші кадри осадників встигли трохи розгосподарити ся й допомогти ся, зявили ся панські агенти, арендарі й слуги, які починали вкорочувати економічну свободу селянства й класти руку на продукти його праці. В порівнянню з панщинним пеклом Західньої України або польських земель се були зовсім пусті, невинні претенсії. Що значило обмеженне в праві варення пива і горілки, мелення збіжа, або обовязок прийти на день під час косовиці і на день під час жнив — в порівнянню з панщинним режімом західних земель, де селяне працювали на

панщині по три, чотири дні на тиждень, несучи окрім того масу додаткових робіт, високі чинші й дани, ставши вповні панським робучим інвентарем, не маючи часом спочинку навіть у свята, як вони скаржили ся. В Східній Україні пани задоволяли ся мінімальними роботними обов'язками, кладучи головну вагу на доходи посередні, побічні, та на експлуатацію природних багатств. Про заведенне сильнішої панщини не можна було думати, бо селянство на сім пункті було страшенно сторожке й дражливе і при кождім виразнійшій натяку на закріпощенне й обложенне регулярною панщиною готове було кинути свої оселі й іти сьвіт за очі. І пани вдоволяли ся такими смішно-малими на погляд сучасного шляхтича підданськими обов'язками, полишаючи заведенне більш „інтензивних“ форм господарства на пізнійше. Але на превелике здивованне їх, і не тільки їх, а навіть і пізнійших письменників та істориків польських, — такі невинні річи, як панське право корчемне, процінаційне, або право млинське, викликали страшенне невдоволенне серед селянства. Від найлекшого дотику панської руки воно хапало ся за зброю, счинало бунти.

Кождий, розумієть ся, чув себе правим з свого становища. Шляхтич-магнат з становища свого панського світогляду, в яким виростила і виховала його шляхетська річ посполита, а селянин — в своїй обороні свого права на продукти своєї праці і в своїй опозиції панському режиму, з яким не міг він помирити ся на старих осадах і про який не хотів чути на нових — на тій безпанській землі, яку обробив він, полявши не тільки своїм потом, але й кровю. І тим часом, як селянин західно-українських земель сливе покірно носив тягар панщинного ярма, селянин східно-український, живучи в без порівняння ліпших економічних обставинах, в далеко ліпших достатках, не знаючи майже панщини, несучи далеко низші данні обов'язки — бунтував ся неустанно против панів, люто нищив панські двори й арендарські оселі за ті ніби то й невеликі покорочення своїх економічних прав. Тим часом, як в Західній Україні шляхта, не стрічаючи ніякої серйозної опозиції (то значить — ломлячи без труду таку опозицію, яку могли поставити селяне), додавала дні до днів тижневої панщини, „вимишляла“ незвичайно тяжкі й високі додатки до даней і чиншів — в

Східній Україні, де підданська людність ще не стратила можности самооборони, піднімали ся цілі повстання за такі марні річи, як обмеження права варити горілку, як млинські побори і т. и. Так зв. Самовидець в своїм звіснім оповіданню про причини великого народнього руху досить добре влучає в сей психольогічний момент — „Поспольство“, по його словам, „любо во всемъ жили обфито — въ збожахъ, въ бидлахъ, въ пасѣкахъ, але однакъ—чего не звикла была Украина терпѣти—вимисли великіе были отъ старостовъ, и отъ намѣтниковъ и отъ Жидовъ—бо сами державцы на Украинѣ не мешкали, тилько урядъ держали — леда шевлюга, леда Жидъ богатит ся, по килько пуговъ коней справляєтъ, вимишляючи чинши великіе, поволовщини, дуды, осипъ, мѣрочки сухія, з жорновъ плату и инное“ ¹⁾. В звісній народній думі про повстанне Хмельницького также нема памяти про панщину — людність дражнятъ, виводять з рівноваги такі річи, як панське корчемне право, як вибирание мита на греблях і перевозах, побиране оплат від рибних і звіриних ловів — все ті посередні побори з підданської людности, на яким опирало ся, як ми бачили, сучасне панське хазяйство. І завдяки кольонізаційним і політичним обставинам Східньої України: слабости привілегованої, панської верстви, абсентеїзму самих магнатів і браку всяких сильнійших опорних точок їх господарства — а се стояло в звязку з наїдничим характером їх хазяйства, — не кажучи про брак всякої державної організації, всякої політичної езекутиви — в таких обставинах се роздражненне народне вибухає в страшенних повстаннях, які не тільки змітають з лица землі панську верству й її хазяйство в сій Східній Україні, але задають неулѣчиму рану самій шляхетській річи посполитій.

¹⁾ Лїтопись Самовидца, с. 5.

*Арендний Контракт на Гадяцьку волость на р.1644-7.
Гадяч, 15 надоліста 1643 р.*

Stanisław na Koniępolu Koniępolski, kasztelan krakowski, hetman koronny, buski, barski, kowelski etc. starosta. Stał się pewny contract między iasnie wielmożnym iego mością panem Stanisławem na Koniępolu Koniępolskim, kasztelanem krakowskim, hetmanem wielkim koronnym, buskim, barskim, kowelskim etc. starostą, z iedney, a urodzonym panem Marcinem Dłuskim z drugiey strony, w ten sposób, isz iasnie wielmożny iego mość pan krakowski pusił panu Marcinowi Dłuskiemu w arende miasto Hadiacz ze wsiami y futurami generaliter wszystkimi do niego należącemi, z młynami na rzekach Psle y Hroni teraz będącemi y któreby przybudował, i z karczmanni, z synkami, hutą, arendą gorzałczaną po wsiach, tabaką, winami opisanemi, miasto Lutenci także z młynami na rzece Psle y Lutenci y z inszemi accedenciami, ktoreby iego mosci należały y ktoreby do tego czasu poddani oddawali, miasto Raszawke, to iest młyny do niey należące, na lat trzy zupełne, po sobie idące.

Ktora to arenda poczyna się od przeszłego święta Trzech Krolow w roku przyszłym tysiąc szescset czterdziestym czwartym a konczyc się będzie w roku tysiąc szescset czterdziestym siedmym o tymże czasie. Za którą arendę pan Dłuski na każdy rok trzynasie tysiące złotych monety i liczby polskiej płacic będzie takim sposobem: Naprzod na przyszłe święto Bożego Narodzenia powinien będzie oddać złotych cztery tysiące do skarbu iego mosci pana krakowskiego. A potym potaszu ze czterech bud, ktore sie podiał robić, tysiąc szyfundow dwiema rathami: pierwszą ratę w roku przyszłym tysiąc szescset czterdziestym czwartym na święto świętego Iana Chrzciciela potaszu czystego, farbistego, tłustego, iako naywyszey próby, ktoraby pikowi gdanskiemu correspondowała, szyfundow pięcset; drugo ratę na święto świętego Iendrzejia w tymże roku także pięcset szyfundow takiegoz potaszu; ktory mu iego mosc pan krakowski przyznawac będzie kazdy szyfund po złotych osmi groszy pietnastu. Względem zas wtorego roku na święto Bożego narodzenia w roku przyszłym tysiąc

szescset czterdziestym czwartym przypadające złotych cztery tysiące gotowych do skarbu iego mosci zapłaci. A potem w roku tysiąc szescset czterdziestym piątym temisz rathami potasz takisz wydawac będzie: pięcset szyfuntow na święto świętego Iana, a pięcset na święto świętego Iendrzeia. Zapłaciwszy także w tymże roku na święto Bozego Narodzenia złotych cztery tysiące polskich do skarbu iego mosci w roku trzecim tysiąc szescset czterdziestym szostym, temiz rathami i na tez święta po pięcset szyfuntow oddawac powinien będzie. A iezeliby ten potasz nie correspondował nayprzednieyszemu pikowi gdanskiemu, tedy pan Dłuski każdy szyfynt tak dopłacać powinien będzie, iako natenczas w Gdansku naydrozey będzie płacony. Submituie się tez pan Dłuski każdego roku lasztow szmelcugi piętnaście twardey, dobrej, dobrze pokowaney, takimi beczkami, na iakie wizerunek od iego mosci pana krakowskiego iest podany, wydawać, która mu jegomosc po złotych czterdziestci przymować będzie. Iezeliby tez co więcej potaszu wyrobił, niżeli summa zwyż mianowana wyniesie, tedy jegomosc pan krakowski tymże targiem ten potasz płacic onemu będzie. Ten potasz y szmelcugi ze trzech bud powinien pan Dłuski poddanemi, ktorych trzyma, do Myrgroda albo tam, gdzie będzie potrzeba wystawie, z cwarty zas — bukreiowskiej budy poddani mirogradsci potasz tamze odwozic będą, a on piętną swoię przy piątne iego mosci na kazdą beczkę podług zwyczaiu kłasc bedzie. Ktore beczki mają bydz dobrze pokowane i obrenzami mocno vtwierdzane. Waruie tez to iego mosc pan krakowski, aby ieden drugiemu, ktorzy potasze robią na gruntach iegomosci, czeladzi budney nie odmawiał y owych nie przeymował. A że iedne bude bukreiowską nazwaną na ynsze mieysce sposobnieysze pan Dłuski przeniesc ma, tedy gdy ią przeniesie, iego mosc pan krakowski wzglen dem fundowania iey złotych dwiescie przyiąc i potrącić przy rachunku panu Dłuskiemu obiecuie.

Waruie tez to pan krakowski panu Dłuskiemu, aby nikt inszy podczas dzierzenia iego gorzałki po wsiach nie kurzył, oney bez wiadomosci iego, nie oddawszy dochodu arendarskiego, także y tabaki nie przedawał, gorzałki tez z boku na sioła nie podwoził y szynkowac nie wazył się. A gdyby się takowy znaydował lub z poddanych lub z ludzi kozackich, takowi winy lidzbę kop dziesięc na pana krakowskiego przepa-

dac będzie. Miasto Hadiacz przy wolności warzenia piw, syce-
nia miodow podług przywileju onego, za oddaniem dochodu
opisanego, a kurzenie gorzałek do woli swej ięgomosc pan
krakowski zostawuie. Ktore gorzałki, piwa y miody w miescie
tilko pomieniony mieszcianie szynkowac maia, a ktoryby z
nich podwoził gorzałkę na wsi, przez co by przeszkody miał
pan dzierzawca, takowy kop dziesięć panu dzierzawcy powin-
nien zapłacić będzie,—zostawuiąc poddanym iednak wolne pi-
wa na wesela, krzciny y prazniki, za oddaniem dochodu zwy-
czajnego arendarskiego. Ktore to piwa nad trzy dni w domach
swoich trzymac nie powinni bez wiadomosci pana dzierzawce
albo arendarza iego. Mieliby gorzałki na wesele albo na krzci-
ny poddany potrzebować, tedy taniej iednym groszem kwarte
powinien dac arendarz.

Pozwala też iego mosc pan krakowski panu Dłuskiemu
po poddanych sielskich roboczne według opisania to iest dwie
kopie wżac iakiego kolwiek zboza y to zwiesc y dwie kopie
zmłocic; siana dzien kosic y to sprzątnac ¹⁾, zwiesc y w sterty
skidac albo też gotowego siana dac, albo za woz siana groszy
piętnaście; a iednak co koni albo wołow nie maia, wozic nie
będą powinni. DREW kozdy sielanin po dwa wozy na rok, kto
koni ma albo woły, przywieść powinien. Kure z dymu, ze czte-
rech dymow gęs albo groszy szesc za nie. Podsadkow na potrze-
be folwarkową grodną podczas dni robotnich pozwala mu iego
mosc pan krakowski, aby czerhą raz tilko przez rok te roboty od-
prawowali. Prząść zaden z poddanych nie powinien. Nar[z]ucac na
kłody młocic pan dzierzawca na poddanych nie ma. Puncta też po-
winnosci ich opisane we wszystkim cale y nienarusznie pan
dzierzawca trzymac im będzie. Miasto iednak Hadiacz od tej
roboczny excypuie sie, ktorzy tilko potasze z bud y miody
iego mosci pana krakowskiego, także boroszno do bud odwo-
zic powinni podług przywileju im danego, tudziez szarwarki
około grobel, ufundowaniem miasta y zamku. Na insze też ro-
boty y wannosci nad intercize y puncta osobne podpisane
pan Dłuski poddanych wyciągac nie będzie.

Excypuie też ięgomosc pan krakowski od tej arendy powo-
łowszczyzne, dziesięcine pszczelną, reszte poborowe, odumerskie,
odumerszczyzny, odbiegsczyzny znaczne, dziesięć kop przecho-

1) В оригіналі: sprzątnosc.

dzące, zareki większe, nad kope, y wykidsczyzny, a mnieysze według opisania tegoz, także złodzieyska wina kop trzy panu Dłuskiemu nalezyc maia. Winy tez insze według opisania, mieszanom y poddanym w punktach podanego, brac będzie. Te zas winy, ktore z kryminalow pochodzą, cale wszystkie do skarbu iegomosci dochodzic maia. A te winy tak criminalne iako y inne większe, ktore sie zwysz mianowały, wojt hadiacki z burmistrzami reiestrowac, wybierac y onych znaydowac będzie.

Sądy tez wszystkie w miescie Hadiaczu przy wojcie y dwu burmistrzach w poniedzialek i piątek odprawowac sie maia y kazda sprawa w xięgi wpisana bydz ma, a od dekreta pana dzierzawcy wolna ma bydz kozdemu dekretem iego rozumiejącemu sie bydz wciązonym apelacją do namiestnika iegomosci pana krakowskiego.

Do teyze arendy Słobodki Kamienne y Bobryki przyłączam. Takze przyblendne konie panu Dłuskiemu pozwalam. Budinki wszelakie przez pana Dłuskiego budowane w miescie, iako domy, browary, słodownie, winnice, przy nim po 1) expiraciei arendy zostawac maia, poniewaz kosztem iego są pobudowane, także y zasiewki wszelakie, ktoreby się naydowały, on zbierac przy expiraciei ma; z ktorych zyta kop siedmdziesiąt, ktore przy odbieraniu arendy wziół, zostawic powinien.

A iezeliby tez w czym poddani także y mieszcianie krzywde sobie od pana Dłuskiego pretendowali, tedy za zesłaniem w kozdym roku od iego mosci pana krakowskiego y za wynalaskiem tego, kogo jego mosc przysze, vkrzywdzonym nagrode vczynic powinien. Tego tez pan Dłuski przestrzegac będzie, aby poddani od budnikow w towarach, bydle, wozach, swiniach y koniach nie ponosili zadney szkody. Robieniu dziekciu w lasach bronic powinien y zeby dla owiec y bydła pustoszone nie były. Takze granic zeby się zadna vyma w gruntach iego krolewskiej mosci przez sąsiady nie dziala, przestrzegac będzie.

Czopowe iesli przez czas tej arendy na seymie walnym w Warszawie uchwalone będzie, tedy na instancją moją a pewnym contractem od ich mosciow panow poborcow nikt inszy okrom pana Dłuskiego onego nie otrzyma. Iesli tez pan Dłuski temu contractowi nie dosc czynił, wolno będzie iego mosci pa-

1) В опир. про.

nu krakowskiemu przed czasem tey arendy od niego odebrać. Waruie tesz sobie pan Dłuski, iesliby strzez Boze spustoszenie iakie tey maientnosci przypadło ¹⁾ przez nieprzyjaciela krzyza świętego, iako tez przez woynę, swawolą kozacką lubo odcięcie gruntow przez odgraniczenie moskiewskie, przez coby szkode iako ponosił,—yz iegomosc pan krakowski powinien mu będzie defalcacją wczynie.

Względem rekawicznego iey mosci paniey krakowskiey złotych dwiescie za kozdy rok przy zaczęciu roku pan Dłuski oddawac będzie.

Co sobie strony obiedwie obiecuią strzymac pod zakładem trzynastu tysięcy złotych polskich, na co sobie rękami swe mi podpisawszy, pieczenci swe przyłożyli. Działo sie w Hadiaczu die decima quinta novembris anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo tertio. Stanisław Koniecpolski, castellanus cracoviensis. Locus sigilli.

Акт вписаний в книги гродські львівські шл. Яном Прушовичем—Львів. краєв. архив кн. 396 ст. 2277 - 2285. Разом з ним вписано додатковий контракт на шинк горзальчану, isz nikomu nie będzie sie godziło gorzalki szynkować ani kurzyć w mieście Hadiaczu y w Lutence tylko factorom albo arenda-rzom p. Dłuskiego (с. 2276.).

¹⁾ В ориг. випадка.